

УДК 330.83 (477)

Я. В. Чернятевич, канд. екон. наук,
асистент кафедри історії економічних
вчень та економічної історії
ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»

УКРАЇНСЬКА ЕКОНОМІЧНА ДУМКА ПРО ЛЮДИНУ ЯК «ЕКОНОМІЧНОГО СУБ'ЄКТА»

У статті здійснено аналіз української економічної думки стосовно бачення ролі людини в господарській системі в статусі економічного суб'єкта.

В статье осуществлен анализ украинской экономической мысли по вопросу видения роли человека в хозяйствующей системе в статусе экономического субъекта.

The article analyses view of Ukrainian economic thought on the role of an individual as an economic agent in an economic system.

Ключові слова: українська економічна думка, економічна людина, економічний суб'єкт.

Ключевые слова: украинская экономическая мысль, экономический человек, экономический субъект.

Key words: economic agent, Ukrainian economic thought, an economic individual.

Актуальність теми. Багатовекторність сучасного економічного аналізу, плюралізм поглядів економічної теорії на економічні явища та проблеми має наслідком різне трактування тих чи інших наукових понять та категорій. Унаслідок цього формуються різні економічні школи, напрями, течії. Провідними науковими школами в історії економічних досліджень вважаються: класична школа політичної економії, маржиналізм, кейнсіанство, інституціоналізм тощо. Українська економічна думка, в свою чергу, характеризується різноманітною спрямованістю поглядів учених, що проявляється у формування різних наукових шкіл. Так, досить солідними серед представників української економічної науки є напрацювання вчених класичної школи, Київської психологічної школи, прихильників марксизму тощо. Вказуючи на імена, варто згадати таких науковців, як В. Каразін, І. Вернадський, М. Туган-Барановський, Д. Піхно, О. Білімович, Є. Слуцький та ін.

У різноманітності поглядів на економічну теорію та господарський розвиток країни серед науковців немає одностайності і стосовно сутності та ролі людини в економічних процесах. Більшість представників української науки не приділяли достатньо уваги даному питанню, оскільки вивчали дещо інше коло наукових проблем. Зважаючи на це, вважаємо за доцільне дослідити та проаналізувати внесок українських учених у дослідження сутності та місця людини в економічній науці. Дана проблема є тим цікавою, що сутність людини в економічних процесах варто розкривати через поняття «економічного суб'єкта» як ключового елемента функціонування економічної системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дана проблема в науковій літературі висвітлена фрагментарно. Зокрема, в історичному розвитку економічного суб'єкта господарської системи прийнято визначати через категорію економічної людини (homo economicus). Довгий час для характеристики людини, пізнання її сутнісних якостей використовувалось саме це поняття. Можливо це і закономірно, виходячи з основного (домінуючого) виду (галузі) її діяльності на той час. Економічна людина не залишила байдужими до себе жодного економіста в різні епохи та періоди розвитку економічної думки. Зокрема, цією проблемою у свій час займались зарубіжні та вітчизняні вчені, такі як А. Сміт [1, 2], В. Зомбарт [3], В. Автономов [4], В. Іноземцев [5, 6], В. Лагутін [7], С. Мочерний [8], А. Чухно [9], Б. Данилишин [10], Л. Шостак [10] та ін.

Однак, здебільшого наукові пошуки даних авторів обмежувались дослідженням саме економічної людини, а не економічного суб'єкта, з притаманними їй рисами. Ми вважаємо за доцільне розглянути погляди представників української економічної думки на дану проблему в історичній ретроспективі та праці сучасних авторів.

Постановка завдання. Метою даної статті є розгляд доробку вітчизняних науковців з позиції виокремлення поглядів стосовно ролі економічної людини як економічного суб'єкта в господарській системі суспільства.

Виклад основного матеріалу. Українська економічна думка XIX ст. представлена працями вчених, які досліджували місце та значення людини як економічного суб'єкта в економічних процесах та намагались дати своє визначення її сутності. Одним з перших, хто почав розглядати проблеми становлення та розвитку людини в економіці, був М. Х. Бунге, який у праці «Основи політичної економії» дає характеристику господарської системи того часу. Така характеристика безпосередньо пов'язана з роллю людини в господарській системі, оскільки вона є істотою суспільною. «Людині передбачено самою природою жити і діяти в суспільному середовищі» [11, с. 6]. При цьому М. Х. Бунге розвиток науки пов'язував саме з наявністю у суспільстві таких «природних стихій», як особиста самостійність людини, громадянська свобода та приватна власність. Український вчений позитивно оцінює відміну кріпосного права в Західній Європі та на території України, оскільки ці процеси дали людині більшу самостійність та незалежність у господарських діях, але разом з тим «наклали на неї більшу відповідальність за себе та за свою сім'ю...» [11, с. 133]. Саме наявність вищеперерахованих «природних стихій» суспільства і перетворює людину в господарських процесах економічної системи на економічного суб'єкта, здатного свідомо приймати ефективні рішення заради власного розвитку.

У розумінні сутності людини М. Х. Бунге був прихильником поглядів А. Сміта, оскільки визначав рух усіх цілей як особистих, так і суспільних через людські потреби. Потреби рухають усіма господарськими процесами і під їх впливом формується господарська система, економічні явища якої виникають з потреб людини, «тобто з природних, вроджених людині прагнень до досягнення цілей особистих і суспільних...» [11, с. 6].

Діяльність людини, спрямована на задоволення потреб, на думку М. Х. Бунге, характеризується з трьох сторін, а саме: з технічної, юридичної та політичної. «Очевидно, що вивчення кожної з зазначених сторін передбачає... або попереднє знайомство з господарством суспільства, або подальше його вивчення» [11, с. 11]. Саме за цією класифікацією М. Х. Бунге технічну сторону господарського процесу представляє як сукупність діяльностей землеробів, фабрикантів та купців. Тобто окрема людина, яка бере участь у господарській системі має три форми прояву своєї сутності. Такі погляди були характерними для дослідників, що займались вивченням економіки в Західній Європі, а це, в свою чергу, означає, що українська економічна думка мала багато спільного з європейською наукою, не поступалась напрацюваннями західним працям.

Ще одним прихильником поглядів А. Сміта був А. Я. Антонович, який у 1886 році опублікував працю «Курс політичної економії. Лекції, прочитані в університеті св. Володимира». На думку А. Я. Антоновича, людина керується потребами, які проявляються через особистий інтерес. «Особистий інтерес в свою чергу є тотожним з егоїзмом, з визнанням, що в основі всієї діяльності людини лежить корисливість, прагнення до власного задоволення, хоча б за рахунок задоволення інших людей» [12, с. 104]. Особистий інтерес сприяє прагненню передбачити і спланувати отримання користі в теперішній час та в майбутньому. Окрім того, А. Я. Антонович, як і М. Х. Бунге, вказував на суспільну природу людини. «Людина — істота суспільна; їй властивим є прагнення до спілкування з іншими, що розвивається під впливом особистого інтересу» [12, с. 106].

Цікавим є наукове порівняння А. Я. Антоновичем двох праць А. Сміта: «Теорії моральних почуттів» та «Дослідження про природу та причини багатства народів». А. Я. Антонович зазначає, що в «Теорії моральних почуттів» А. Сміт систематично вказує на те, що не корисність, а співчуття до інших є головною причиною діяльності людей, лише в спілкуванні з іншими у людини з'являється уявлення про певну моральність. Далі він пише: «Люди не бувають ні виключно корисливими, ні виключно співчутливими, але А. Сміт розділив ці якості для детального вивчення кожної з них. Тому обидва його твори є одним цілим» [12, с. 108]. Такий погляд ученого вказує на те, що він значно глибше та системніше, ніж інші прихильники робіт А. Сміта, проаналізував його праці і зробив вагоміші висновки. Дійсно, гіпотеза виключного егоїзму не витримала перевірки часом, адже зрозуміло, що іноді людина діє ірраціонально та альтруїстично.

У своїй праці А. Я. Антонович вказує на те, що людина в економічній системі має два типи потреб, що суттєво впливають на егоїзм людини: духовно-моральні та потреби «суспільності». До перших він відносить релігійні, розумові потреби, естетичний розвиток та моральні почуття. Всі вони обмежують егоїзм та особистий інтерес. Другий тип потреб пов'язаний з «сімейністю» людини, зі взаємозв'язком «Батьки — Діти». Сім'я є «засобом розширення індивідуального життя» людини, внаслідок чого формується необмежене число різноманітних господарських цілей. А сама сімейне господарство є найбільш міцною основою народного господарства. Якщо Н. Х. Бунге основою розвитку суспільства вважав індивідуальні потреби людини, то А. Я. Антонович такою основою називає суспільні потреби, зокрема стосовно розвитку та функціонування окремої сім'ї.

Будучи прихильниками та продовжувачами праць А. Сміта в економічній науці, українські вчені внесли дещо своє, специфічне для нашої території та особливостей взаємодії в суспільстві. Зокрема, що стосується визначення провідних рис людини в статусі економічного суб'єкта господарського життя суспільства.

У цей історичний період була написана та опублікована стаття К. Гаттенбергера «Реально-психологічна політична економія». Український учений присвятив цей твір ролі егоїзму в економічному житті та науці. Під поняттям економічної людини він розумів такого індивіда, головним прагненням якого було досягнення якнайбільшого багатства в економічному житті. К. Гаттенбергер вказував, що класики свідомо не включали різні фактори, окрім економічних, у наукові дослідження, щоб сконцентрувати свою увагу на егоїзмові. К. Гаттенбергер визнавав, що егоїзм можна зустріти не лише в економічному житті, що всі аспекти людської поведінки зазнають його впливу. Просто егоїзм стає вирішальним мотивом саме в економічному житті, а в інших галузях він є менш важливим фактором. Усі ці висновки автор зробив у розвиток методологічної дискусії (Mehtodenstreit) між Г. Шмоллером та К. Менгером. К. Гаттенбергер паралельно з К. Менгером відстоював домінуюче становище економічних чинників у суспільному житті, хоча і в пасивній формі.

Досліджуючи роль людини як економічного суб'єкта в господарському житті суспільства варто звернутись до праць В. Я. Железнова. У праці «Нариси політичної економії» В. Я. Железнов розглядає історію розвитку суспільного господарства та політичної економії як науки. Одним з важливих методологічних аспектів, які досліджували різні економічні школи того часу, В. Я. Железнов визначає роль людини в господарській системі. Він ґрунтовно досліджує погляди А. Сміта, німецької історичної школи (на чолі з К. Кнісом), К. Менгера та ін. Зокрема, В. Я. Железнов зазначає, що з розвитком капіталізму з'являється новий тип людини, характерною рисою якої є «холодний розрахунок». Такий тип людей він називає «економічним» і дає їм таке визначення: «ці люди, що поєднують черствість та крайній егоїзм, з усвідомленням за собою юридичного права діють виключно в своїх особистих інтересах...» [13, с. 55—56]. В. Я. Железнов економічною людиною

вважає лише власників крупних капіталів, фабрикантів, що є жорстокими по відношенню до найманих робітників.

В роботі В. Я. Железнова детально розглядаються погляди історичної школи, зокрема неекономічні мотиви прийняття господарських рішень. Так, К. Кніс указує на те, що серед важливих мотивів господарювання можна виокремити «почуття права та справедливості». В. Я. Железнов критикує класиків за «лише егоїзм», а історичну школу за надання великого значення мотивам неекономічним, і зазначає, що важливими є різні передумови господарювання залежно від обставин. «Передумова егоїзму або господарського розрахунку прийнятна до дослідження відносин між самостійними господарськими одиницями» [13, с. 74]. Такими самостійними одиницями або економічними суб'єктами він вважає фабрикантів, купців, крамарів, споживачів продукції, комерційних кредиторів, а також незалежних боржників. І навпаки, «пояснення відносин між особами не зовсім незалежними один від одного в їх господарському становищі, не може бути повним, якщо в дослідження введена лише передумова егоїзму» [13, с. 74]. Тут потрібно зважати на групові мотиви діяльності. Так, у первісній общині головним мотивом було суспільне почуття, в замкнутій сім'ї патріархального типу — особливий етичний кодекс — родинні узи, робітник, як представник групи керується не лише власним егоїзмом, бо внаслідок цього програють усі робітники. «Робітники можуть покращити своє становище лише об'єднуючись заради досягнення спільної мети, відстоюючи свої спільні інтереси» [13, с. 72]. На думку В. Я. Железнова, в такій спільній справі у робітників з'являються вищі моральні мотиви, здатність жертвувати власними тимчасовими інтересами на користь спільного блага.

Як висновок В. Я. Железнов зазначає, «кажучи про різні мотиви людей, що проявляються в їх господарській діяльності, ми не повинні забувати, що вони є продуктом економічного ладу, в якому живе, діє і відчуває кожен окремий індивідуум» [13, с. 75]. Зважаючи на такі погляди вченого, можна зробити висновок, що найбільш ґрунтовно сутність людини в економічній системі в досліджуваній період розглянув саме В. Я. Железнов. Дослідивши сутність, ознаки, головні мотиви діяльності людини в господарській системі, він зробив досить глибокі висновки та узагальнення, що лягли в основу подальших досліджень українських учених.

Розглядаючи думку XIX — початку XX ст., потрібно розглянути праці сучасних дослідників. Серед сучасних українських науковців варто, в першу чергу, згадати про праці академіка НАН України — А. А. Чухно. У 2003 році було опубліковано працю «Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України». В книзі автор дає оцінку сучасному розвитку світової економіки, не минаючи увагою і проблему людини в ній. А. А. Чухно зазначає, що в модель економічної людини А. Сміт заклав основні риси суб'єктів, які здійснюють матеріальне виробництво заради збільшення матеріального багатства суспільства, що, в свою чергу, є джерело задоволення матеріальних потреб людей [9, с. 259]. Однак, він досить критично оцінює погляди класиків та неокласиків стосовно визначення сутності економічної людини і наголошує на тому, що неокласики відійшли від таких основних принципів методології класиків, як домінування матеріальних потреб, наявності матеріальних інтересів та мотиву до праці. На противагу цьому в них з'явилися більш суб'єктивні чинники у вигляді максимізації власного задоволення, дослідження сфери обігу, а не виробництва тощо. Вчений зазначає, що важливою характерною ознакою економічної людини можна вважати наявність почуття економічної необхідності, що поєднувало погляди А. Сміта та К. Маркса, «адже людина працює тому, що мусить забезпечувати потреби, насамперед матеріальні, тобто елементарні умови життя» [9, с. 260].

У розвиток своїх поглядів автор виокремлює різні типи економічної людини відповідно до основних суспільно-економічних формацій становлення людства. Так, він виокремлює економічну людину за часів рабовласницького ладу, характер-

ними ознаками якої стають: підневільна праця, основні засоби виробництва — сільськогосподарський інвентар та необхідність кооперації у виробничій діяльності з метою виживання. Економічна людина за феодалізму характеризується відносинами особистої залежності, позаекономічним примусом до праці, наявністю, так званої, феодальної земельної власності і відповідних їй форм ренти. З часом такий тип економічної людини змінюється економічною людиною доби капіталізму, для якої характерними стають такі риси: робоча сила стає товаром, виробництво здійснюється заради отримання прибутку і сприяє науково-технічному прогресу. На нашу думку, такі погляди А. А. Чухна обумовлені впливом основних положень формацийної парадигми в науці, а тому їх необхідно більш системно розглянути з позиції використання цивілізаційної парадигми та системно-синергетичного аналізу.

Цікавими є висновки автора щодо того, що в сучасних умовах, коли розвивається сучасне капіталістичне суспільство людина економічна переходить в стадію розвитку людини творчої (homo creator). Як зазначає А. А. Чухно, «людська праця і сама людина значно прогресували, пройшовши шлях від примітивних інстинктів до розквіту творчої праці, творчої людини» [9, с. 286]. На думку автора, людина стає центром нової цивілізації, творцем всього і метою прогресу. Він наголошує, що відбувається самоутвердження людини, всебічний розвиток людської індивідуальності, активізація творчої діяльності. Творчість стає своєрідною і вищою формою людської активності, розквіту здібностей і талантів людини. А якщо зважати на те, що саме такі риси є характерними для економічних суб'єктів, то можна зробити висновок, що А. А. Чухно суттєво змінив погляди на людину в економічній системі і здійснює такі дослідження, які в майбутньому будуть мати позитивний ефект для економіки України.

Досліджуючи погляди науковців на місце людини в економічній системі необхідно розглянути погляди іншого видатного вченого України — С. В. Мочерного. Людину економічну С. В. Мочерний розглядав з двох сторін: 1) залежно від належності до системи продуктивних сил, людина виступає в якості основної продуктивної сили, працівника; 2) стосовно відносин власності, людина є власником засобів виробництва та робочої сили. Основою функціонування людини з обох сторін є власні потреби, як і в класиків. Характерними рисами першого типу економічної людини, за С. В. Мочерним, є високі професійні властивості та творчі здібності, економічне мислення, рівень підготовки організації та управління та високі психологічні якості. Другий тип економічної людини визначається через такі якості: власник засобів виробництва, власник виготовленого продукту, власник національного багатства, управління власністю.

Такий підхід до розуміння сутності людини в господарському житті характеризує С. В. Мочерного як прихильника та послідовника поглядів К. Маркса. Однак, у сучасних умовах все більша кількість науковців критично оцінюють роботи К. Маркса та з дещо інших позицій розглядають сутність людини як головного економічного суб'єкта. Все більшого поширення набуває інституціональна економічна теорія, принципи системності та синергетики, дослідження господарської сфери у тісній взаємодії з іншими сферами суспільства тощо. Тому, доцільною та обґрунтованою є необхідність нового, «свіжого» погляду на сутність людини в сучасних економічних умовах, виокремлення ключових рис такої людини та принципів функціонування.

Саме таким поглядом стала монографія С. В. Степаненка «Інституціональний аналіз економічних систем». У ній автор з методологічних позицій цивілізаційної парадигми розглядає поняття економічних суб'єктів. До дослідження сутності людини в економічній науці С. В. Степаненко використовує систему взаємопов'язаних понять: «економічна людина — економічний індивід — економічний суб'єкт». Суб'єктний підхід до дослідження людини в статусі економічного суб'єкта передбачає зміщення акцентів дослідження з результатів людської діяльності «на самих індивід, їхні суспільні риси, мотиви діяльності» [14, с. 210].

Особливий методологічний підхід дав можливість ученому виокремити такі риси економічних суб'єктів: людина як власник ресурсу, свідоме поведінка індивіда, наявність спільних цілей, активна діяльність людини. Як результат узагальнене поняття економічних суб'єктів відображене в такому визначенні: це «люди, котрі володіють ресурсами і самостійно ведуть господарську діяльність заради досягнення власних цілей» [14, с. 227]. Отже, на думку С. В. Степаненка, саме поняття економічних суб'єктів дає можливість повно розкрити сутність та роль людини в економічній системі. Без ґрунтовного вивчення сутності та ознак економічних суб'єктів неможливо зрозуміти цілі, мотиви, принципи існування та розвитку людини в господарській системі.

Висновки. Отже, з усього вищезазначеного можна зробити висновок, що українська економічна думка щодо проблеми дослідження сутності економічної людини як економічного суб'єкта в господарській системі представлена суттєвими напрацюваннями. Так, деякі погляди є продовженням визнаних теорій, інші мають яскравий прояв індивідуальності. В цьому різноманітті необхідним є пошук власних теоретичних підходів, що б дали можливість системно досліджувати сутність та роль людини в господарській системі України. Власні, автентичні розробки в сфері економічної науки можуть стати потужним поштовхом до ефективного розвитку української економіки та суспільства в цілому.

Література

1. Смит А. Теория нравственных чувств / А. Смит. — М. : Республика, 1997. — 351 с.
2. Смит А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй / А. Смит ; [наук. ред. Є. Литвин, пер. з англ. О. Васильєва]. — К. : Port-Royal, 2001. — 594 с.
3. Зомбарт В. Буржуа: Етюды по истории духовного развития современного экономического человека / Вернер Зомбарт ; [пер. с нем.]. — М. : Наука, 1994. — 443 с.
4. Автономов В. С. Модель человека в экономической науке / В. С. Автономов. — СПб. : Экономическая школа, 1998. — 230 с.
5. Иноземцев В. Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречие, перспективы / В. Л. Иноземцев. — М. : Логос, 2000. — 304 с.
6. Иноземцев В. От конца экономического человека к преодолению экономического общества / В. Иноземцев // Мировая экономика и междунар. отношения. — М., 1999. — № 11. — С. 113–116.
7. Лагутін В. Д. Людина і економіка: Соціоекономіка: [навч. посіб. для студ. екон. спец. вищих навч. закл.] / В. Д. Лагутін. — К. : Просвіта, 1996. — 336 с.
8. Мочерний С. В. Короткий курс економічної теорії: [навчальн. посібник] / С. В. Мочерний, О. А. Канищенко, О. А. Устенко. — Тернопіль: Економічна думка, 2000. — 324 с.
9. Чухно А. А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України / А. А. Чухно. — К. : Логос, 2003. — 631 с.
10. Данилишин Б. М., Шостак Л. Б. Благосостояние наций: эволюция парадигмы развития: В 2 кн. / НАН Украины; Совет по изучению производительных сил Украины / Б.М. Данилишин (ред.). — К. : ЗАТ «Нічлава», 2002. — Кн. 1 : Эволюция экономических отношений. — 356 с.
11. Бунге Н. Х. Основание политической экономии / Бунге Н. Х. — К., 1870. — 136 с.
12. Антонович А. Я. Курс политической экономии. Лекции, читанные в университете св. Владимира / А. Я. Антонович. — К., 1886. — 654 с.
13. Железнов В. Я. Очерки политической экономии / В. Я. Железнов. — М., 1902. — 806 с.
14. Степаненко С. В. Інституційний аналіз економічних систем (проблеми методології): Монографія / С. В. Степаненко. — К. : КНЕУ, 2008. — 312 с.

Надійшла до редакції: 11.01.2010